

XX. Yüzyılda, Batı Azerbaycan'da Uygulanan Etnosit Politikalar ve Katliama Uğrayan Türk Toponimleri

Ethnocide Policies in Western Azerbaijan and Turkish Toponyms Subject to Massacre in the 20th Century

İbrahim BAYRAMOV*

Özet

Batı Azerbaycan zengin ve çalkantılı bir tarihe sahiptir. Güney Kafkasya'da farklı zamanlarda meydana gelen sosyo-politik olaylar, savaşlar ve demografik durumdaki kasıtlı değişiklikler Batı Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Tüm bu acı olaylar yer adlarında iz bırakmıştır. 16 Temmuz 1826'da Azerbaycan'ın bölünmesi için başlayan Rusya-İran Savaşı, 1877-1878'de gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı ve 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Barış Antlaşması sonucunda, Batı Azerbaycan'daki nüfus arasında gerilim artmış ve birçoğu anavatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. 1905-1906'da gerçekleşen Ermeni-Azerbaycan Savaşı da Batı Azerbaycan'da yaygın katliamlara yol açmış ve Azerbaycan Türkleri anavatanlarından sürülmüştür. 1918'de Batı Azerbaycan'da Daşnak Ararat Cumhuriyeti'nin kurulması, Azerbaycan Türkleri için büyük trajedilere neden olmuştur. Tamamen Ermenileştirilmiş olan Daşnak Ararat Cumhuriyeti'nin uyguladığı ulusal ayrımcılık ve etnik temizlik politikası sonucunda, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 124 yerleşim yeri yıkılarak harabeye dönüştürülmüştür. Ermeni Devleti, 1950'ler-1980'ler arasında Azerbaycan Türklerini Batı Azerbaycan'daki yurtlarından çeşitli şekillerde, "kültürel" yöntemler kullanarak sürgün etmiştir. Bunlar birkaç şekilde gerçekleştirilmiştir: 1) Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köyler birleştirilmiştir; 2) Köy sakinleri yeniden yerleştirilmiş ve köy yerleşimi tasfiye edilmiştir; 3) Yerleşimin idari bölgesi, bölge veya şehrin idari bölgesine dahil edilmiş ve köyün adı Ermenistan'ın idari bölgesel birimlerinin bileşiminden çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Batı Azerbaycan, Erivan, Göyça bölgesi, Ermenistan, kent yok etme, etnosit, toponim*

Abstract

Western Azerbaijan has a rich, turbulent history. The socio-political events, wars, and deliberate changes in the demographic situation that occurred in the South Caucasus at different times did not bypass Western Azerbaijan. All these painful events have left their mark in toponyms. As a result of the war between Russia and Iran for the partition of Azerbaijan that began on July 16, 1826, the Ottoman-Russian war that took place in 1877–1878, as well as the signing of the Turkmenchay Peace Treaty on February 10, 1828, tension increased among the population in Western Azerbaijan, and many of the locals were forced to leave their native lands. 1905. The Armenian-Azerbaijan wars in the 1906-1906 period also caused massacres and the forced deportations of Azerbaijan Turks from their homelands. The establishment of the Dashnak Ararat Republic in Western Azerbaijan in 1918 created great tragedies for Azerbaijanis. As a result of the national discrimination and ethnic cleansing policy of the Dashnak Ararat Republic, which was completely Armenianized, 124 settlements inhabited by Azerbaijanis were destroyed and turned into ruins in 1918-1920. By using cultural methods, the Armenian state carried out the deportation of Azerbaijanis from Western Azerbaijan from their homelands in various ways in the 1950s-1980s. These were carried out in several ways: 1) the villages inhabited by Azerbaijanis were united; 2) the inhabitants of the village were resettled and the village settlements were liquidated; 3) the administrative territory of the settlement was included in the administrative orbit of the region or

* Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Müasir Azerbaycan Dili Bölümü, ibrahim.Bayramov@adpu.edu.az, ORCID: 0000-0003-1323-5493.

city, and the name of the village was removed from the composition of the administrative territorial units of Armenia.

Keywords: *Western Azerbaijan, Yerevan, Göyça Region, Armenia, destruction of cities, ethnocide, toponym*

Giriş

Yaşayan belgeler niteliğindeki yer adları, bir halkın ve bir köyün tarihinin incelenmesinde vazgeçilmez bir kaynaktır. Yer adları sayesinde bir halkın oluşumu, tarihi ve soy ağacı bilimsel olarak incelenebilir. Her halk ve köy, halkı tarafından verilen isimle bilinir ve tarihte bu isimle yaşar. Halkın tarihinin en küçük ayrıntılarını bile koruyan ve zamanın sınavından geçen yer adları (toponimler), dilin en eski katmanlarını korur ve gelecek nesillere aktarır. Bu açıdan bakıldığında, yer adlarının (toponimlerin) incelenmesi çağımızın en önemli sorunlarından biridir. Bugüne kadar Kuzey Azerbaycan'ın yer adları bilimsel olarak incelenmiş ve bu konuda değerli araştırma çalışmaları yapılmıştır. Tanınmış araştırmacılar arasında A. Gurbanov, B. Budagov, A. Akhundov, A. Hüseyinzade, S. Mollazade, R. Yuzbaşov, K. Aliyev, T. Ahmedov, G. Maşadiev, G. Geybullayev, F. Haligov, A. Hajiyeve ve diğer onomatopoeistler değerli araştırmalar yürütmüşlerdir. Bu çalışmalar özel bir bilimsel öneme sahiptir. F. Kirzioğlu, S. Mirmahmudova, H. Mirzayev, A. Bayramov ve M. Hüseyinova Batı Azerbaycan'ın yer adları üzerine araştırmalar yapmışlardır.

Günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan Batı Azerbaycan, tarihi İravana Hanlığı topraklarını kapsamaktadır. Modern Ermenistan, Azerbaycan'ın tarihi toprakları olmasının yanı sıra, Azerbaycan Türklerinin de tarihi etnik topraklarıdır. 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Ermeniler bu bölgeye kitlesel olarak yerleştirilmiş ve Ruslara güvenerek bölgenin uzun süredir yerleşik sakinleri olan Azerbaycan Türklerini tarihi etnik yurtlarından bastırmaya ve sürgün etmeye başlamışlardır.

Sovyet döneminde, Azerbaycan Türklerinin günümüz Ermenistan'ından devlet düzeyinde ve hatta SSCB adı verilen büyük imparatorluk tarafından yeniden yerleşim adı altında sınır dışı edilmesi gerçekleştirilmiştir. SSCB Bakanlar Kurulunun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 sayılı "Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer nüfusun yeniden yerleştirilmesi hakkında" ve 10 Mart 1948 tarihli 754 sayılı "Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türklerinin yeniden yerleştirilmesiyle ilgili tedbirler hakkında" kararlarına göre, 150 bin Azerbaycan Türkü tarihi ve etnik topraklarından - Ermenistan'dan - sınır dışı edilmiştir. Bu transferden sonra, nüfusu tamamen Azerbaycan Türklerinden oluşan Karabağlar bölgesi tamamen tasfiye edilmiş ve Batı Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 100'den fazla köy yıkılarak harabeye dönüştürülmüştür.

Azerbaycan Türkleri, antik çağlardan 1980-90'lı yılların başlarına kadar günümüz Ermenistan topraklarında yaşamışlardır. Bu topraklar Azerbaycan Türklerinin atalarının vatanıdır. Zaman zaman Ermeni saldırılarına maruz kalmış ve sürgün edilmişlerdir. Azerbaycan Türkleri, sadece 20. yüzyılda "1905-1907, 1918-1921, 1948-1953, 1987-1991"

tarihlerinde, tarihi ve etnik toprakları olan günümüz Ermenistan topraklarından katliamlarla sürgün edilmiş ve soykırıma maruz kalmışlardır. "Türklerden arındırılmış Ermenistan" için savaşı Ermeniler ve ideologları ile yakın ve uzak yurt dışındaki destekçileri, 8 Ağustos 1991'de etnik temizlik operasyonunu tamamlamışlardır. O gün, Meghri bölgesinin en büyük köylerinden biri olan Nuvedi köyü soykırıma uğramış ve köyün asıl sakinleri olan Azerbaycan Türkleri, tarihi ve etnik topraklarından sürülmüşlerdir. Böylece, bugün Ermenistan olarak adlandırılan Batı Azerbaycan'da tek bir Azerbaycan Türkü bile kalmamıştır.

Ermenistan'ın eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, 23-24 Temmuz 1993 tarihlerinde "Yerkrapa" gönüllü birliğinin toplantısında yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "Ermenistan ve Dağlık Karabağ, Ermeni halkının 600 yıldır çözemediği bir sorunu çözdü. Ermenistan ve Dağlık Karabağ, yabancı uluslardan (Azerbaycan Türklerinden-İ.B.) tamamen temizlendi. Tekrar ediyorum, bu 600 yıllık bir sorundu. Ermeni halkı bunun önemini en az 600 yıl daha hissedecektir. Düşünün ki bugün Ermenistan'da 1988'deki gibi 180 bin yabancı (aslında 300 bin Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı-İ.B.) ulus temsilcisi (Azerbaycan Türkleri-İ.B.) olsaydı bugün bir devletimiz olmazdı. Zangezur'u, kuzeydoğu bölgelerimizi, Sevan (Gğgçe Gölü-İ.B.) kıyılarını koruyamazdık. Hatta burada birkaç özerk bölge bile kurulmuş olurdu. Unutmayın, Azerbaycanlılar Vardenis (Bsarkechar-İ.B.), Masis (Zangibasas-İ.B.) ve Amasya olmak üzere üç bölgede çoğunluklardı. Zangezur'da sayıları son derece fazlaydı. Şimdi bu sorun çözüldü.

Ancak 1828'de Erivan şehrinde 7.331 Azerbaycan Türkü ve 2.369 Ermeni, Erivan Hanlığı'nın Zengibasas bölgesinde 5.413 Azerbaycan Türkü ve 603 Ermeni, Garnibasas bölgesinde 4.176 Azerbaycan Türkü ve 145 Ermeni, Vedibasas bölgesinde 3.449 Azerbaycan Türkü ve 15 Ermeni, Saatli bölgesinde 1.004 Azerbaycan Türkü, Seyidli ve Akhsakhli bölgelerinde 1.754 Azerbaycan Türkü ve 28 Ermeni, Sardarabad bölgesinde 1.837 Azerbaycan Türkü ve 3.214 Ermeni, Derechichek bölgesinde 1.300 Azerbaycan Türkü ve 552 Ermeni, Goycha bölgesinde 5.607 Azerbaycan Türkü ve 90 Ermeni ve Deralayaz bölgesinde 4.583 Azerbaycan Türkü ve 288 Ermeni yaşamaktaydı (Шопен, 1852, s. 543-621). Türkmençay Antlaşması'ndan sonra, 1828-1830 yılları arasında, İran ve Türkiye'den 1763 Ermeni İravana şehrine, 1274'ü Kirhbulag bölgesine, 2360'ı Zengibasas bölgesine, 5359'u Garnibasas bölgesine, 1069'u Vedibasas bölgesine, 377'si Sardarabad bölgesine, 3073'ü Karpibasas bölgesine, 8875'i Abaran bölgesine, 6798'i Daraçiçek bölgesine, 8557'si Goycha bölgesine ve 2773'ü Daralayaz bölgesine yerleştirilmiştir (Шопен, 1852, s. 543-622). Ayrıca Azerbaycan Türklerinin yaşadığı yüzlerce yerleşim yeri etnik temizlik politikasının kurbanı olmuş ve köyler haritadan silinmiştir. Biz de fikrimizi aşağıdaki yerleşim yerlerine dayanarak açıklamayı hedefledik.

Arkhaj (**Arxac**) köyü; Erivan ilinin Şarur-Deralayaz bölgesinde, günümüzdeki Keşişkend (Yeghnadzor) ilçesi topraklarında yer almaktaydı. 1897'de köyde 587 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı ve 1926'da bu sayı 80'e düşmüştü (EATC, s. 353). Ermeni Devleti tarafından uygulanan ulusal ayrımcılık sonucunda, Arkhaj köyü 1940'larda yerleşim yeri olarak ortadan kaldırılmıştır. Arkhaj yer adının anlamı konusunda çeşitli görüşler dile getirilmiştir. B. Budagov

ve G. Geybullayev'e (Budaqov ve Qeybullayev, 1998, s. 129) ve H. Mirzayev'e (Mirzayev, s. 128) göre, Arkhaj yer adı, eski Türk dillerinde "dağın arkası", "dağın güneşin batmayan kısmı", "kuzey" anlamına gelen arkach kelimesinden türemiştir. M. Huseynova (2024, s. 46) ise Arkhaj yer adının "dağın arkasında, güneşin batmadığı kısımda kurulmuş bir köy" anlamına geldiği görüşündedir. Aslında bu fikirler pek de ikna edici görünmemektedir. Öncelikle, B. Budagov ve G. Geybullayev'in Arkhaj yer adının, eski Türk dillerinde "dağın arkası", "dağın güneşin batmayan kısmı", "kuzey" anlamında kullanılan arkach kelimesinden oluştuğunu belirttiğini hatırlatalım [Kaynak V.V. Radlov'un "Türk Lehçeleri Sözlüğü Deneyimi" (1893, 291) adlı eseridir]. Bu kaynakta, "arkaç" kelimesinin eski Türk dillerine ait bir kelime değil, Osmanlı diline (Türkçe) ait bir kelime olduğu açıkça gösterilmektedir (Радлов, 1893, s. 201). H. Mirzayev (2004, s. 129), Arkhaj köyünün daha önce bir kışlak olduğunu yazmaktadır.

M. Hüseyinova (2024, s. 46), köyün rölyefine ilişkin olarak erken Orta Çağ'dan 11. yüzyıla kadar Arkhaj yurdunun Deralayaz halkı için bir kışlak olduğunu, ancak 15. yüzyıldan sonraki yüzyıllarda bu yere bir yerleşim yeri kurulduğunu ve bölgeselleşme döneminde Keşkend (Keşişkend-I.B.) idari bölgesine dahil edildiğini göstermektedir. Yer adının açıklamasına bu bağlamda yaklaştığımızda, Arkhac yer adının Azerbaycan dilinde "koyun, sığır yatağı" anlamına gelen arkhaj kelimesinden türediği sonucuna varıyoruz.

Yelizavetpol (Genca) vilayetinin Zangezur ilçesinde, şimdilerde Batı Zangezur'un Gafan ilçesinde bulunan ve harabe haline gelmiş köylerden birine **Acilu** köyü adı verilmişti. Acilu Köyü, ilçe merkezinin 14 km kuzeybatısında, Ohçu Nehri'nin sağ kolu olan Afşarlı Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktaydı. Ermeni kaynaklarında Ajilu toponimi Ajilu, Acrilu, Acrli, Tunis Acilu şeklinde geçmektedir (Հակոբյան և ալլ., 1986, s. 316). Acilu köyünde 1831'de 79, 1873'te 134, 1886'da 153, 1897'de 126, 1908'de 335 ve 1914'te 100 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Կորկոտյան., 1932, s. 54-55, 132-133). 1918'de kurulan Ararat Cumhuriyeti'nin uyguladığı ulusal ayrımcılık ve etnik temizlik politikası sonucunda köy, Ermeni askerlerinin saldırılarına maruz kalmış ve sakinleri olan Azerbaycan Türkleri, tarihi ve etnik topraklarından sürülmüştür. 29 Kasım 1920'de günümüz Ermenistan'ında Sovyet hükümetinin kurulmasının ardından hayatta kalan Azerbaycan Türkleri evlerine dönebilmişlerdir. Ajilu köyünde 1922'de 124, 1926'da 94, 1931'de 78 (Կորկոտյան., 1932, s. 55, 133) ve 1959'da 69 (Հակոբյան և ալլ., 1986, s. 316) Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı. 20. yüzyılın ortalarında, daha doğrusu 1950'lerin sonlarında köyün sakinleri komşu köy Musallam'a nakledilmiş ve 1960'larda köy tasfiye edilmiştir. Artık harabe bir köy halindedir.

Acilu yer adı, ajurlu (>acılı) tuk etnonimi temel alınarak oluşturulmuştur (Sümər, 1992, s. 184).

Bazarkend, günümüzdeki Batı Zangezur'un Garakilseh (Sisyan) ilçesi topraklarında, Yelizavetpol (Ganca) eyaletinin Zangezur bölgesinde bulunan bir köydü. Köyün adı 15. yüzyılda geçmektedir. "Ermenistan ve Çevre İllerinin Yer Adları Sözlüğü", köy hakkında ilk bilgilerin 1488-1489 yıllarında verildiğini belirtmektedir. Bazarkend köyü, bölgedeki Bazarchay köyünün yakınında, Bazarchay Nehri'nin yukarı kollarında yer almaktaydı. Bu köy hakkında, Tatev

Kilisesi'nin 1781 tarihli vergi listesinde bazı bilgiler bulunmaktadır. Bazarkend köyü, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir yerleşim yeri olarak ortadan kaldırılmıştır. Ortadan kaldırılan Bazarkend köyünün yakınında, Bazarchay Nehri kıyısında, Çarlık Rusyası'ndan yerleşen Malakanlar 1877 yılında yeni bir yerleşim yeri kurmuş ve Bazarchay Nehri kıyısında kurulduğu için ona Bazarkend adını vermişlerdir. Yani, Bazarkend köyünün adı Bazarchay Nehri'nin adından alınmıştır (Քաղաքի և ալիւ.,1986, s. 543). B. Budagov ve G. Geybullayev birlikte yazdıkları sözlükte, Bazarkend yer adındaki "bazar" kelimesinin muhtemelen "alışveriş yeri" anlamına geldiğini belirtmektedirler (Budaqov ve Qeybullayev, 1998, s. 144). Araştırma sonucunda, yer adının Türk kökenli etnonim olan bazar (aslen basar) (Qeybullayev, 1986, s. 61) ile köy coğrafi adının birleşiminden oluştuğu ve "bazar kabilesine ait köy", "bazar kabilesinin yaşadığı köy" anlamına geldiği sonucuna varılmıştır.

Bazar kabilesi, Kalmuk, Kırgız ve Karakalpak kabilelerinin bir parçasıydı ve 17. yüzyılda Batı Sibiry'a'da yaşamaktaydı (Əhmədov, 1984, s. 31). Azərbaycan yer adlarında "bazar" kelimesiyle oluşturulan yer adlarının açıklanmasında çeşitli görüşler dile getirilmiştir. T. Ahmadov, "bazar" kelimesinin yer adlarının hem başında hem de sonunda kullanıldığını belirterek şöyle yazmaktadır: "...bazar kelimesi karmaşık bir yer adında kabile adı olarak kullanıldığında, yer adının I. bileşeninin yerine; 'alışveriş, ticaret yeri' anlamında kullanıldığında ise II. bileşeninin yerine kullanılır." (Əhmədov, 1984, s. 31).

E. Nuriyev (1989, s. 45), "bazar" kelimesini esasen bir etnonim olarak kabul eder ve bu görüşünü Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan ve Zangezur bölgesinde (günümüz Ermenistan'ı) "bazar" kelimesiyle oluşturulan yer adlarına dayanarak açıklar. Bununla birlikte, E. Nuriyev (1989, s. 44), "bazar" kelimesiyle oluşturulan tüm yer adlarını etnotoponim olarak kabul etmez ve özellikle Zagatala bölgesinin batısında tarihsel olarak var olan Eski Bazar yer adının "eski pazar" anlamına geldiğini gösterir.

Rus araştırmacılar E.M. Murzayev (1984, s. 63) ve E. N. Buşuyeva'ya (1971, s. 31) göre "bazar" kelimesinin yer adlarında "alışveriş, ticaret yeri" anlamında kullanıldığını belirtmek, gerçeğin üzerini örtmektedir.

G. Geybullayev (1986, s. 60-61), "bazar" kelimesinin yer adlarının bileşiminde hem "alışveriş, alışveriş yeri", "geniş alan", "düz alan" hem de Türk kökenli bir etnonim olarak bulunduğunu göstermektedir. Ancak, G. Geybullayev'in görüşünde, "bazar" kelimesinin ne zaman "alışveriş yeri", ne zaman coğrafi bir terim ve ne zaman etnonim olarak bulunduğu tam olarak açık değildir.

S. Mirmahmudova (1995, s. 29-47), günümüz Ermenistan'ının Türk kökenli yer adları sözlüğünde "bazar" bileşenini içeren yer adlarından da bahsetmiş ve Bazarçay (Qarakilsa), Bazarcıq (Abaran), Bazarkhana (Ani), Basarkeçar (Vardenis) yer adlarının "bazar" aşiret adından türediğini belirtmiştir.

"Azerbaycan Yer Adları" ansiklopedik sözlüğünde (AT, 1999, s. 62-63), "bazar" bileşenini içeren tüm yer adları anlam bakımından etnotoponim olarak kabul edilir ve "bazar" kelimesinin Kıpçak kökenli Bazar etnonimini yansıttığı açıkça belirtilir. Burada bir konuya değinmek

istiyoruz. “Azerbaycan Yer Adları” adlı eserinde G. Geybullayev (1986, s. 60), Bazarduzu yer adındaki “bazar” kelimesinin “düz, doğrusal alan”, “geniş alan” anlamında kullanıldığı sonucuna varmıştır. “Azerbaycan Yer Adları” sözlüğünde ise (AT, 1999, s. 62) “bazar” kelimesinin Kıpçak kökenli Bazar kabilesinin adı anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Bizim görüşümüze göre “Azerbaycan Yer Adları” sözlüğündeki Bazardüzü yer adının açıklaması daha doğru ve mantıklıdır. Bazardüzü yer adının I. bileşenindeki “bazar” kelimesini “düz, doğrusal alan”, “geniş alan” anlamına gelen coğrafi bir terim olarak ele alırsak yer adının “düz alan”, “geniş alan”, “geniş alan” anlamına geldiğini görürüz. Bu elbette anlamsız bir açıklamadır.

Yukarıdakileri özetleyecek olursak “bazar” kelimesinin yer adlarının oluşumunda esas olarak etnonim olarak bir rol oynadığı sonucuna varıyoruz. Bu nedenle günümüzde Syunik ilinde bulunan Zangezür ilçesinin eski Karakilse (Sisyan) bölgesinde yer alan Bazarkent yer adı, etnonim olan “bazar” kelimesinden türemiştir. Günümüzde Syunik ilinde bulunan Karakilsa (Sisyan) bölgesinde yer alan Bazarkent yer adı ise Türkçe etnonim olan “bazar” kelimesi ile coğrafi isim olan “kent” kelimesinin birleşmesinden oluşmuştur ve “bazar kabilesine ait köy”, “bazar kabilesinin yaşadığı ve yerleştiği bölgedeki köy” anlamına gelir.

İravan vilayetinin Şarur-Deralayaz ilçesinde, günümüzde Paşali (Vayk) bölgesinde bulunan eski yerleşim yerlerinden biri de **Bilek** köyüydü. Köy, barajın 3-4 km kuzeydoğusunda, nehir kıyısında, düz bir alanda yer alıyordu. Köyün adı, 1728 yılında derlenen “İravan vilayetinin icmal defteri”nde fonetik biçimde “Birek köyü” olarak kaydedilmiştir. Yıllık geliri 2900 ağça idi (İƏİD, 1996, s. 60).

1873 tarihli Daralayaz ilçesinin resmi kaydı, Bilek köyünün nüfusunun Şii mezhebine mensup Müslüman Tatarlar (Azerbaycan Türkleri– İ. B.) olduğunu göstermektedir. Burada yaşayan Azerbaycan Türkleri, hazine topraklarında yaşayan, vergi ödeyen kırsal nüfustu (Əhmədli, 2024, s. 154). Bilek köyünde 1873’te 244, 1886’da 334, 1897’de 357, 1904’te 536, 1914’te 590 ve 1916’da 459 kişi yaşamaktaydı (Чорлуножаў., 1932, s. 88-89, 158-159). 1918’de kurulan Ararat Cumhuriyeti’nin ulusal ayrımcılık ve etnik temizlik politikası sonucunda köy, Ermeni askerlerinin saldırılarına maruz kalmış ve sakinleri tarihi ve etnik topraklarından sürülmüştür. 1920’de köy bir yerleşim yeri olarak tasfiye edilmiştir. Şimdi harabe bir köy durumundadır.

M. Hüseyinova, Bilek yer adının etimolojisi hakkında şunları yazıyor: “Bizim görüşümüze göre Birek (Bilek-İ. B.) yer adını “Kitabi-Dede Gorgud” destanındaki bir kişinin adıyla ilişkilendirerek açıklamak mantıklıdır ve bu köyün adının Bayburaoglu Beyrek adıyla bağlantılı olarak oluşmuş olması mümkündür.” (Hüseyinova, 2024, s. 71). Bilek köyünün nehir kıyısında, düz bir alanda bulunduğunu da ekleyelim. Yer adının köyün arazi yapısına göre de açıklanması daha mantıklıdır. Bu açıdan bakıldığında, Bilek yer adı, eski Türkçede “nehir kolu” anlamına gelen bilek kelimesine dayanarak oluşmuştur.

Günümüzde İravan ilinin Vedi (Ararat) ilçesinde bulunan **Cigin** köyü, Ciginsu Nehri kenarındaki Cigin Vadisi’nde yer almaktaydı. Yerleşimin adı, 1590 tarihli “İravan Eyaleti Mufassal Defteri”nde “Cigin köyü”, 1728 tarihli “İravan Eyaletinin İcmalı Defteri”nde “Cigin

köyü”, “Cigin köyü”, “Cagin köyü” (İƏİD, 1996, s. 105, 172), 1847 tarihli “Kafkasya Haritası”nda “Cigin”, (Bayramov, Mustafa, 2023, s. 22) ve Z. Gorgodyan'ın kitabında “Gol Cigin” olarak geçmektedir (Կորկոտյան.,1932, s. 84).

1831 tarihli Vedibasara bölgesinin resmi tasvirinde, köyün coğrafi yapısı hakkında şöyle yazılmıştır: “Cirmanis Nehri'nin Cigyn Nehri ile birleştiği yerin biraz yukarısında yer almaktadır. Bu iki nehir, 20 verst aşağıda Vedi Nehri'ne akmaktadır. Garabaglar köyü yakınlarındaki dağlarda, yaklaşık 25 verst uzaklıkta sulanan bir tarım alanı bulunmaktadır.” (Ahmadli, 2019, s. 123). Cigyn köyünde 1831'de 178, 1873'te 160, 1886'da 210, 1897'de 238, 1904'te 559 ve 1914'te 561 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Կորկոտյան.,1932, s. 84-85, 154-155). Ulusal ayrımcılık ve etnik temizlik, 1918'de kurulan Daşnak Ararat Cumhuriyeti yönetimi, Sovyet hükümetinin politikası ve talimatları sonucunda, 1918'de Ermeni askerleri tarafından Azerbaycan Türklerine soykırım uygulanmış ve bölgede yaşayanlar sürgün edilmişlerdir. Sadece 29 Kasım 1920'de, günümüz Ermenistan'ında Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra, hayatta kalan köylüler tarihi ve etnik topraklarına geri dönebilmişlerdir. Jigin köyünde 1922'de 54, 1926'da 92 ve 1931'de 135 Azerbaycan Türkü yaşıyordu (Կորկոտյան.,1932, s. 84-85, 154-155).

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli, 4083 sayılı "Ermenistan SSC'sinden Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz Ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yeniden yerleştirilmesi hakkında" ve 10 Şubat 1948 tarihli 754 sayılı kararları “Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yeniden yerleştirilmesiyle ilgili tedbirler hakkında” özel kararlarına göre Azerbaycan Türkleri 1948-1949 yıllarında tarihi ve etnik topraklarından zorla sürülerek Azerbaycan'a yerleştirilmiş ve köy 1950 yılında tasfiye edilmiştir. Şimdi harabe bir köy durumundadır.

A. Alekberli'ye göre (2000, s. 519) toponim kaçar kabilesinin ciqin (çeğin) tayfa adından türetilmiştir. Bizim görüşümüze göre ise (İbrahimov, 1988, s. 40) Cigin yer adı, Kaşkay kabilesinin ciginitayfa adından türetilmiştir.

Yelizavetpol (Genca) ilinin Zangezur ilçesinde, Batı Zangezur'un Gafan ilçesi sınırları içinde Cibikli (Cibilli) adında bir köy bulunmaktaydı. Köy, Gafan şehrinin 67 km güneydoğusunda yer almaktadır. Köyün eski ve asıl adı Cibikli idi. Cibikli yer adı belgelerde Cibilli olarak geçmektedir. Cibikli köyünde 1897'de 82, 1904'te 80 ve 1914'te 160 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Կորկոտյան., 1932, s. 60-61, 136-137).

1918'de kurulan Daşnak Ararat Cumhuriyeti'nin liderliğinin ulusal ayrımcılık, etnik temizlik politikası ve talimatları sonucunda, Azerbaycan Türkleri 1918'deki katliamlarda köyden sürülmüştür (ИАДП, 1990, s. 205).

29 Kasım 1920'de günümüz Ermenistan'ında Sovyet hükümetinin kurulmasının ardından, köyün uzun süredir yaşayan sakinlerinin hayatta kalanları evlerine dönebilmişlerdir. Cibikli köyünde 1922'de 52, 1926'da 53 ve 1931'de 77 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Կորկոտյան., 1932, s. 60-61, 136-137). 1930'ların sonlarında köy tasfiye edilmiş ve Azerbaycan Türkleri diğer köylere yerleştirilmiştir. Şimdi harabe bir köy durumundadır.

B. Budagov ve G. Geybullayev (1998, s. 431), köy nüfusunun 1988'de Azerbaycan'a sürüldüğünü yazmıştır. Bu bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Dolayısıyla 1926'dan sonra Cibikli köyünde yerleşim bulunmamaktaydı ve 1931 (Կորկոտյաւ., 1932, s. 136-137), 1959 ve 1970 Batı Azerbaycan (şimdiki Ermenistan) nüfus sayımlarında köyün ıssız olduğu belirtilmiştir.

19. yüzyıldan kalma bir kaynakta Cibikli kabilesinin Zangezur'da yaşadığı belirtilmiştir. Buradan Cibikli yer adının Cibikli kabilesinin adından türetildiği sonucuna varmaktayız.

İravan eyaletinin Şarur-Deralayaz ilçesi [şimdiki Paşali (Vayk) ilçesi] topraklarındaki **Çirakhlı** köyü, Terp köyü yakınlarındaki Çirakhlı selasının yanında bulunuyordu. Çirakhlı köyünün adı, Kafkasya'nın 5 verst haritasında (Пагирев, 1913, cilt 285) Çirakhlı şeklinde, Ermeni kaynaklarında ise "Çirakhlı köyü" (Կորկոտյաւ., 1932, s. 90) şeklinde kaydedilmiştir. Çirakhlı köyünün adı, 1847 yılında derlenen "Kafkas Toprakları Haritası"nda Yelizavetpol ilçesinin Deralayaz bölgesinde bir yerleşim yeri olarak geçmektedir. Deralayaz ilçesinin 1873 tarihli oda tasvirinden, Çirakhlı köyünde hazine topraklarında tarımla uğraşan Şii Müslüman Tatarların (Azerbaycan Türkleri-İ. B.) yaşadığı ve aynı zamanda devlet köylüsü oldukları bilinmektedir. (Ahmedli, 2024, s. 466.) Çirakhlı köyünde 1873'te 21, 1886'da 20, 1897'de 31, 1904'te 41, 1914'te 45 ve 1916'da 97 kişi yalnızca Azerbaycan Türkleri ile birlikte yaşamaktaydı (Կորկոտյաւ., 1932, s. 90-91, 158-159). 1918'de kurulan Daşnak Ararat Cumhuriyeti yönetiminin ulusal ayrımcılık, etnik temizlik politikası ve talimatları sonucunda Azerbaycan Türkleri, Ermeni askerleri tarafından soykırıma uğratılmış ve 1918'de sürgün edilmişlerdir. 29 Kasım 1920'de günümüz Ermenistan'ında Sovyet iktidarının kurulmasının ardından, sürgün edilen köylülerin hayatta kalanları vatanlarına dönebilmişlerdir. Çirakhlı köyünde 1922 yılında 40, 1926 yılında ise 15 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Կորկոտյաւ., 1932, s. 90-91, 158-159). 1929-1930 yıllarında Azerbaycan Türkleri köyden çıkarılmış ve köy 1930 yılında bir yerleşim yeri olarak tasfiye edilmiştir. Şimdi harabe bir köy durumundadır.

Çirakhlı yer adı, eski Türk etnonimi çirak'ın bir varyantı olan çirak etnonimiyle olan bağlantıyı gösteren -lı ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur (Seyidov, 1989, s. 23-24). Yerleşim yeri, "çirak kabilesine ait bir yer, çirak kabilesinin yaşadığı yer" anlamına gelir. Ayrıca, Azerbaycan dilinde s~ç seslerinin yer değiştirmesinin sıkça rastlanan bir durum olduğunu da belirtmek gerekir.

Batı Azerbaycan'da **Kolanlı** adında bir başka yerleşim yeri, 19. yüzyılda İravan vilayetinin İravan bölgesinde teskil edilmiştir. Kolanlı köyünün toprakları, günümüzdeki Vedi (Ararat) bölgesinin topraklarıyla örtüşmektedir. Ermeni kaynaklarında köyün adı Kolani, Germanis Kolanli olarak da geçmektedir (Կորկոտյաւ., 1932, s. 88).

1831'de Kolanlı köyünde 105 Azerbaycan Türkü, 1873'te 545, 1886'da 663, 1897'de 886, 1904'te 728, 1914'te 800 ve 1916'da 939 kişi yaşamaktaydı (Կորկոտյաւ., 1932, էջ: 88-89, 156-157). Ulusal ayrımcılık, etnik temizlik politikası ve 1918'de kurulan Daşnakların kurduğu Ararat Cumhuriyeti yönetiminin doğrudan desteği sonucunda, Azerbaycan Türkleri Eylül-Ekim 1918'de Ermeni haydutlar tarafından katledilmiştir. 29 Kasım 1920'de Ermeni SSC'nin kurulmasının ardından, köylerini terk eden Azerbaycan Türklerinin hayatta kalanları

köylerine geri dönebilmişlerdir. Kolanlı köyünde 1922'de 207, 1926'da 300 ve 1931'de 430 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Чорлуноյան., 1932, s. 88-89, 156-157).

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 numaralı "Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesi hakkında" ve 10 Mart 1948 tarihli 754 numaralı "Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesiyle ilgili tedbirler hakkında" özel kararlarıyla köy sakinleri 1948-1949 yıllarında zorla Azerbaycan'a yerleştirilmiş ve köy tasfiye edilmiştir. Bundan sonra Kolanlı köyü harabeye dönüşmüş ve kentleşmeye maruz kalmış bir köy olarak tarihin sayfalarından silinmiştir. Kolanlı yer adı, Türk kabilesi Kolan'ın (Шонен,1852, c.535) adına -lı eki eklenerek oluşturulmuştur.

İravana vilayetine bağlı köylerden biri Menguk olarak adlandırılmaktaydı. Köyün tarihi toprakları, Sovyet Ermenistan'ının idari-bölgesel bölünmesine göre günümüzdeki Vedi (Ararat) ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Yerleşim, 1937-1948 yılları arasında var olan Karabağlar ilçesinin bir parçasıydı. Karabağlar bölgesi, SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 sayılı "Ermenistan SSC'sinden Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesi hakkında" ve 10 Mart 1948 tarihli 754 sayılı "Ermenistan SSC'sinden Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesiyle ilgili tedbirler hakkında" özel kararları sonrasında ortadan kaldırılmış, bazı köyleri Vedi bölgesine taşınmış ve bölgenin asıl sakinleri olan Azerbaycan Türkleri tarihi ve etnik topraklarından sürülmüştür. Manguk köyü, Ermeni kaynaklarında da Manguk olarak geçmektedir (Чорлуноյան., 1932, s. 86). Köy, Kirhbulag Nehri'nin yukarı kollarında yer alıyordu. Manguk toponimi, 1590 tarihli "Erivan Eyaleti Detaylı Defterinde" Mankik, 1728 tarihli "Erivan Eyaleti Kapsamlı Defterinde" (İÖİD, 1996, s. 106, 173) Mankuk ve 5 verstlik Kafkasya haritasında Mangyuk (Мангюк) olarak kayıtlıdır (Пагирев, 1913, s. 167).

Manguk köyünde 1873'te 100, 1886'da 259, 1897'de 291, 1904'te 163, 1914'te 180 ve 1916'da 379 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Чорлуноյան., 1932, s. 86-87, 156-157). 1918'de Daşnakların kurduğu Ararat Cumhuriyeti liderliğinin uyguladığı ulusal ayrımcılık, etnik temizlik politikası ve doğrudan zulüm sonucunda, Ermeni haydutlar 1918'de Azerbaycan Türklerini katletmiş ve köyden zorla çıkarmıştır. 29 Kasım 1920'de günümüz Ermenistan'ında Sovyet iktidarının kurulmasının ardından hayatta kalan Azerbaycan Türkleri doğdukları köylere geri dönebilmişlerdir. Menguk köyünde 1922'de 86, 1926'da 94 ve 1931'de 135 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı (Чорлуноյան., 1932, s. 86-87, 156-157).

Menguk köyünün acı kaderini açıklığa kavuşturmak için 1948-1949 yıllarında, SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 sayılı "Ermenistan SSC'sinden Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesi hakkında" ve 10 Mart 1948 tarihli 754 sayılı "Ermenistan SSC'sinden Azerbaycan SSC'sinin Kur-Araz ovasına kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycan Türkü nüfusun yerleştirilmesiyle ilgili

tedbirler hakkında" özel kararlarıyla köy sakinlerinin zorla Azerbaycan'a yerleştirildiğini ve köyün tasfiye edildiğini belirtmek gerekir. Şimdi harabe bir köy durumundadır.

A. Alekbalı (2000, s. 417), Menguk yer adının etimolojisiyle ilgili üç hususa odaklanmaktadır: "Köyün adının etimolojisiyle ilgili birkaç husus öne sürülebilir. Birincisi, menku/menu kelimesi eski Türklerde anıt, yazılı taş anıt, ebedi anıt anlamında kullanılmıştır. (Daha sonra bu kelime venk olarak değiştirilmiştir). Köyün yerel telaffuzda Menkuy olarak adlandırılması, bazı kaynaklarda olduğu gibi, aslen Menküköy olarak adlandırıldığını doğrulamaktadır. 1873 tarihli resmi kayıtlar da bunu desteklemektedir". 1873 yılı istatistik verilerinde köy topraklarında bulunan eski mezar taşları ve kilise kalıntılarının kaydı da köy adının bu açıklamasını desteklemektedir. İkincisi, Manku/Manku Han, büyük Türk komutanlarından birinin adıdır. Manku Han, Moğol-Tatar Hanı Batı Han'ın en yakın müttefiklerinden biriydi ve Moğol-Tatar istilasından sonra, Vedibaşar bölgesi de dahil olmak üzere Batı Azerbaycan toprakları Manku Han'ın yönetimi altındaydı. Üçüncüsü, Mangut, Türk kabilelerinden birinin adıdır". Manguk yer adı, eski Türk dilinde "anıt, ebedi anıt, yazılı taş anıt, sağlam anıt" anlamında kullanılan mangu kelimesine dayanarak oluşturulmuştur (Радлов, 1911, s. 2082; ДС, 1969, s. 341). Yer adının sonundaki "k" harfi bir yer biçimidir (Yer adının sonundaki "k" harfi bir topoformanttır).

Sonuç olarak Batı Azerbaycan topraklarında yıkılmış köylerin incelenmesinin, tarihi yer adlarının incelenmesinde özel bir kaynak rolü oynadığını söyleyebiliriz. 19. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar bu bölgede yaşayan nüfusun sayısı ve etnik yapısını yansıtan Z. Gorgodyan'ın "1831-1931 Yılları Arasında Sovyet Ermenistan Nüfusu" (İrevan, 1932, Ermenice) adlı kitabında [Հորդոտյան խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երեւան: Հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի, 1932] 2310 yerleşim yerinden 2000'den fazlasının Türk kökenli, yaklaşık 300'ünün ise Arap ve Fars kökenli olduğu kaydedilmiştir. Bu doğaldır. Çünkü her halk, yaşadığı topraklara, buradaki yer adlarına kendi ana dilinde isim verir. Bu bölge Azerbaycan Türklerinin tarihi vatanı olduğundan, yer adlarının %90'ından fazlası yalnızca Türkçe kökenlidir. Bölgenin yer adları, tarihi gerçeklere tanıklık eder ve Ermenilerin göçmen olduğunu gösterir. Eğer Ermeniler bu yerin asıl sakinleri olsaydı burada Ermenice yer adları da olurdu. Ermeni kökenli yer adları, 1935'ten sonra Batı Azerbaycan'da (şimdiki Ermenistan) Türk kökenli yer adlarının toplu olarak değiştirilmesinin ardından ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kaynakça

- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti* (ADİL). (1966). (Cilt I). Elm.
- Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət* (AT). (1999). Azərbaycan Ensiklopediyası.
- Babayev, S. (1999). *Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri*. Yeni nəşrlər evi.
- Bayramov, İ., & Mustafa, N. (2023). *Qafqaz diyarının xəritəsi. Tiflis, 1847-ci il (Qafqazın cənub hissəsinin fraqmenti)*. Bakı.

- Budaqov, B., & Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Elm.
- Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası* (EATC). (1995). (B. Budaqov və Q. Qeybullayevin redaktəsi ilə). Gənclik.
- Əhmədov, T (1984). *El-obamızın adları*. Gənclik.
- Əhmədli, N (2024). *Şərur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri. 1873-cü il*. Elm və təhsil.
- Əhmədli, N. (2019). *İrəvan əyalətinin kameral təsviri (II cild). Vedibasars mahalının Kameral təsviri. Şərur mahalının Kameral təsviri. "Turxan" NPB*.
- Əhmədli, N. (2024). *Şərur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri. 1873-cü il*. Elm və təhsil.
- Ələkbərli, Ə (2000). *Qərbi Azərbaycan (I cild) Vedibasars mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları)*. Ağrıdağ.
- Ələkbərli, Ə., & Hüseynov, S. (2025). *Qərbi Azərbaycan irsi: "Ermənistan azərbaycanlılara məxsus qəbirstanlıqlarının sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair" hesabat və materiallar (I cild)*. Şərq-Qərb.
- Hüseynova, M (2024). *XX əsrdə Dərələyəzdə urbisid və etnosid aktları*. ADPU.
- Sümər, F. (1992). *Oğuzlar*. Yazıçı.
- İbrahimov, T. (Şahin) (1988). *Qaşqaylar*. Elm.
- İrəvan əyalətinin icmal dəftəri* (İƏİD). (1996). (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Büniyətov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)). Elm.
- Mirmahmudova, S. (1995). *Ermənistanda Türk mənşəli yeradları*. Yazıçı.
- Mirzəyev, H. (2004). *Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı*. Elm.
- Nuriyev, E. (1989). *Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası*. Elm.
- Seyidov, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. Yazıçı.
- Kırzioğlu, F. M. (1953). *Kars tarixi (Cilt I)*. Işıl Matbaası.
- Бушүева, Е. (1971). *Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М., ,*
- Будагов, Л. *Сравнительный словарь турецкотатарских наречий*, СПб, Типография Императорской АН, т, II, СПб, 1871.
- Гейбуллаев, Г. (1986). *Топонимия Азербайджана (историко этнографическое исследование)*. Элм.
- Древнетюркский словарь* (ДС). (1969). Наука.
- История Азербайджана по документам и публикациям* (ИАДП). (1990). Элм.
- Мурзаев, Э. (1984). *Словарь народных географических терминов*. Мысль.
- Пагирев, Д. Д. (1913) *Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края*. Типография К.П.Казловского.

- Радлов, В.В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий* (т. I, ч. 1).
- Радлов, В.В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий* (т. IV, ч. 2).
- Севортян, Э. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б")*. Наука.
- Шопен, И.И. (1852). *Исторический памятник состояния Армянской области в ее присоединения к Российской империи*. Типография Императорской Академии Наук.
- Հակոբյան և այլն. (1986). *Թաղևոս Հակոբյան Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. 1* [Hakobyan T. Kh., Melik Bakhshyan St.T., Barseghyan O. Kh. Ermenistan ve çevre bölgelerin yer isimleri sözlüğü, I cilt, A-D, "İrean Üniversitesi"].
- Կորկոտյան (1932). *Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931). Հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի* [Gorgodyan Z. Sovyet Ermenistanı'nın 1831-1931 yılları arasındaki nüfusu. "Melkonya Fonu"].